

HISTORIESE ASPEKTE VAN NORMERING IN SUID-SOTHO

J.M. Lenake en C.F. Swanepoel

1 Problematiek, werkwyse en eerste waarnemings

Normering kan aan die hand van twee verwante aspekte van taalgebruik in behandeling geneem word, te wete, norme vir die praat en norme vir die skryf van Suid-Sotho. Uitsprake oor albei aspekte skep vir die navorsers egter sekere probleme wat in die inleiding uiteengesit moet word.

Die huidige belangstelling in normering het klaarblyklik uitsprake op die oog wat vir die tagtigerjare geld. Antwoorde moet op vrae soos die volgende gevind word:

1. Wat is die oogmerke van normering?
2. Wat is die herkoms en geldigheid van die norme?
3. Watter instansies is daarby betrokke?
4. Watter middele word deur die instansies gebruik om norme toe te pas en te handhaaf?
5. Hoe effektief is die normering en hoe word dit gekontroleer?

Die skrywers oordeel dat hierdie vrae nie sonder 'n stewige historiese perspektief beantwoord kan word nie; dat spesifieke historiese faktore noodsaaklik in ag geneem moet word om die problematiek rondom normering en die ontwikkeling van normeringshandelinge te verstaan.

Die ontstaansgeskiedenis van die Suid-Sothovolk en -taal strek terug na 'n periode toe daar nog geen skryftradisie --- en die normeringsmeganismes wat daarmee saamhang --- aan die volk bekend was nie. Gevolglik kan daar aanvanklik slegs enkele opmerkings gemaak word oor die aanloop tot normering tussen, sê, 1800 en 1833.

Die skryftradisie neem in 1833 'n aanvang toe sendelinge van die Paryse Evangeliese Sendinggenootskap (voortaan afgekort tot die algemeen bekende

Engelse ekwivalent, P.E.M.S.) hulle in Lesotho vestig. Sedert daardie datum vestig ook verskeie ander sendinggenootskappe hulle in die gebied en word aanvanklike individuele, en later gesamentlike pogings aangewend om skryfnorme vir die taal te standaardiseer. Die periode eindig ongeveer in 1906, toe Kerk en Staat in Lesotho tot 'n vergelyk kom en besluite neem wat klaarblyklik 'n primêre invloed uitgeoefen het op die "eenvormigheid van Suid-Sotho" waarvan verskeie navorsers melding maak. Vervolgens sal daar derhalwe aandag gegee word aan normeringshandelinge tussen 1833 en 1906.

Na 1906 word die besluite breed geïmplementeer, onder meer ook by wyse van woordelyste, woordeboeke en grammatikas. Aan normeringsverskynsels rondom die ontstaan van byvoorbeeld die *Southern Sotho-English Dictionary* en enkele eerste grammatikas kan egter slegs beperkte ruimte afgestaan word.

In die destydse Unie van Suid-Afrika is die normeringsbeleid van Lesotho grootliks gevolg, hoewel daar sedert die veertigerjare verskeie pogings aangewend is om Suid-Sotho se ortografie nader aan dié van Noord-Sotho en Setswana te bring. In 1959 besluit die Uniale Bantoe-onderwysowerhede om van die ortografie van Lesotho weg te breek en een in te faseer wat in 'n sterk mate aan dié doelwit beantwoord. Met die totstandkoming van die selfregerende Qwaqwa-regeringsdiens in 1974, en 'n selfbeskikkende onderwysdepartement met 'n eie taalraad (1978), word die behoefte aan verbetering van die 1959-ortografie en telwyse toenemend gevoel.

Onder taalgeleerdes in Lesotho, vir wie die ortografiese breuk tussen die twee state steeds 'n bron van kommer was, ontwikkel daar sedert die sewentigerjare 'n behoefte om nie slegs die gebreke in die 1906-ortografie reg te stel nie, maar ook 'n gesprek oor 'n moontlike vergelyk met RSA-ampsdraers te open. Dié gesprek word in die tagtigerjare 'n werklikheid. In die lig hiervan ag die skrywers dit gepas om in die laaste gedeelte van die artikel aandag te gee aan normeringshandelinge tussen 1906 en 1984, die jaar waarin hierdie artikel geskryf is.

As die leser die afleiding maak dat daar veral aan die ontwikkeling van skryfnorme aandag gegee gaan word, is hy grootliks korrek. Dit is 'n tweede aspek van die problematiek. Aan die ontwikkeling van spreeknorme kan daar nie in hierdie verkenningsofstel ewe veel aandag gegee word nie. Daar moet egter in gedagte gehou word dat skryfnorme nie in isolasie van spreeknorme ontstaan nie, dat spreeknorme op hul beurt deur skryfnorme beïnvloed word, en dat spreeknorme in elk geval nie so sistematies gekontroleer kan word as

skryfnorme nie. Tekste, literêr of andersins, kan makliker gekontroleer word as gesproke taal, aangesien daar in taalprogramme oor byvoorbeeld die radio, of taalrubrieke in 'n tydskrif soos *Tswelopele*, slegs ad hoc aan opvallende spreektaalsondes aandag geskenk kan word.

'n Derde aspek van die problematiek het te doen met die hantering van die vrae wat hierbo aangestip is. Hoewel die vrae as deurlopende rigsgnoer dien, word hulle nie by elke periode weer gevra en sistematies beantwoord nie. Die vrae is ook nie op elke periode in dieselfde mate van toepassing nie. Die antwoorde verskil van periode tot periode. So byvoorbeeld kan mens jou moeilik voorstel dat normering onder die Sothosprekende stamme wat Lesotho en omliggende gebiede in dieperiode voor 1833 bewoon het, 'n formele oogmerk van die owerheid of taalgebruikers was. 'n Strewe na 'n soort normmatigheid sou liefs as 'n indirekte behoefte bestempel kon word, wat uit 'n geografiese, kulturele en militêre lotsverbondenheid voortgevloei het. Die hoofoogmerk daarvan sou kon wees om 'n eie taal te ontwikkel waarmee die nuwe volk, ongeveer soos by Afrikaans, onder meer sy nasionalisme kon vestig. Na 1833 word die oogmerk van normering die opskrifstelling van die taal en verwante sake wat met dié proses se implementering saamhang. Tot en met 1906 is die oogmerk die ontwikkeling van 'n eenvormige skryftaal wat in elke geval aansienlik van omliggende Setswana en Ngunitale verskil. In die middeldekades van die twintigste eeu word die hoofoogmerk van die betrokke owerhede in die Unie van Suid-Afrika nie slegs om Suid-Sotho se ortografie nader aan dié van Noord-Sotho en Setswana te bring nie, maar ook om 'n sisteem daar te stel wat foneties beter verantwoordbaar sou wees. In die sewentiger- en tagtigerjare kom verskeie nuwe normeringsinisiatiewe in die RSA na vore: Sothosprekende taalgeleerdes neem die leiding om hulle insigte in 'n aangepaste ortografie te verwerk; om die inkonsekwente woordverdelingsisteem eenvormiger te maak; en om norme daar te stel wat die taal, veral onder jong mense in die kosmopolitaanse gebiede, teen die aanslag van omliggende tale en kreolisering te beskerm.

Oor die herkoms en geldigheid van die norme in die eerste periode kan daar alleen bespiegel word. In die tweede periode word die inisiatief deur die sendelinge van die P.E.M.S. geneem wat vanuit 'n Franse tradisie gewerk het. Later maak ook die Rooms-Katolieke Kerk met 'n Franse, en die Anglikaanse Kerk, met sy Britse tradisie, bydraes. Die geldigheid van die norme het berus op die feit dat daar nie 'n ander tradisie was waarteen dit geveeg kon word nie. Met die groeiende geletterdheidsbehoefte onder die bevolking kan aanvaar word dat die geldigheidsbasis van die sendelinge se

werkzaamhede aansienlik was, te meer omdat hulle die steun van Moshoeshoe self gehad het. Aanvaarding van die skryfnorme wat deur hulle ontwikkel is, was op daardie stadium juis 'n sleutel tot geletterdheid.

In die RSA was die vernaamste instansies wat met normering te make gehad het, komitees wat onder die verskillende Departemente van Naturelle-onderwys, Bantoe-onderwys, en Onderwys en Opleiding gefunksioneer het. Die geldigheid het berus op die amptelike gesag van die Departement. Norme is deur middel van amptelike publikasies van die Departement, soos sy Terminologie en Spelreëls neergelê en deur middel van lyfblaaië, soos die ou Bantoe-onderwysblad, en die huidige Educamus, verduidelik en gepropageer. In die sewentigerjare neem die taalraad van die Qwaqwa-regering grootliks hierdie funksies oor.

Die vernaamste uitgewers in Lesotho was en is steeds die kerkgenootskappe wat hulle individuele, en later gesamentlike norme in hul publikasies toegepas het. In die RSA het uitgewers van meet af die amptelike norme probeer volg, hoewel die resultaat nie altyd in ooreenstemming met die norme was nie. Die verskynsel is daaraan te wyte dat outeurs, redakteurs en proeflesers nie volkome op die hoogte van woordeverdeling-, puntuasie- en spelnorme blyk te gewees het nie.

Vervolgens word waarnemings oor normering gedurende elk van die periodes wat hierbo onderskei is, uiteengesit.

2 Normering tussen 1800 en 1833

Hoewel dit nie die enigste faktor was nie, het die uitbreek en impak van die difagane-oorloë (ongeveer 1821-1831) 'n direkte uitwerking gehad op die totstandkoming van die volk wat in Afrikaans bekend staan as die "Suid-Sotho", maar in Sesotho algemeen "Basotho" genoem word. Die groepe wat Lesotho, die sentrale en oostelike gebiede van die Vrystaat en die noordelike gebiede van die Transkei gedurende daardie periode bewoon het, het verskillende dialekte gepraat. Die meeste daarvan het aan die Sotho groep van tale behoort. Hieronder sou die volgende genoem kon word: Sekwena, Sefokeng, Setaung, Setlokwa, Sekubung, Sekgwakgwa, ensovoorts. In dieselfde gebied is egter ook verskeie dialekte gebesig wat aan die Nguni groep van tale behoort soos Sephuthi, Sehlobi, selfs Sezulu, Sexhosa en Sendebele. Oor normering in daardie periode is baie min inligting beskikbaar.

Uit die konflik van die difaqana --- waarvan Shaka, Mzilikazi, Mmanthatisi en Sekonyela die hoofargitekthe was --- het die Suid-Sothovolk ontstaan toe Moshoeshoe en sy Kwena-volgelingen hulle in die bergvesting van Thaba Bosiu effektief teen die bedreiging verset het. Uit navorsing van Thompson en gandes, blyk dit dat Moshoeshoe reeds teen die einde van 1824 'n gemeenskap onder hom verenig het waarvan die groei na 'n eie identiteit onafwendbaar was.¹

Die politieke stabiliteit wat onder dié vermaerde leier ingetree het, het 'n direkte invloed uitgeoefen op die ontwikkeling van die taal wat later as Sesotho of Suid-Sotho gestandaardiseer sou word. As die vermoede dat standaard- Suid-Sotho uit Moshoeshoe se Sekwenadialek ontwikkel het, korrek is --- 'n vermoede wat egter nog nie deur omvattende navorsing bevestig is nie --- moet aanvaar word dat Sekwena as normdialek gebruik is by die terskrifstelling van Suid-Sotho. Op sy beurt sou die ontwikkeling van 'n eie taal 'n belangrike uitingsvorm van die nuwe nasionalisme word.

Oor normering van Suid-Sotho in hierdie periode kan maar slegs bespiegel word. Normering is waarskynlik informeel en ad hoc toegepas deur 'n verskeidenheid persone: kapteins en raadsmanne tydens toesprake en besprekings op politieke vergaderings (dipitso) en raadsittings; hofdigters (diroki) tydens hul onvoorbereide voordragte by dipitso, raadsittings en selfs op die gevegsfront; voorsangers tydens godsdienstige en ander seremonies; vertellers van volksverhale, hoofsaaklik die grootmoeders, saans by die vuur. Die sendelinge moes noodwendig hulle normering op die spreekwyse van hierdie voorgangers gebaseer het.

In Julie 1833 vestig Casalis, Arbousset en Gosselin van die P.E.M.S. hulle op Moshoeshoe se versoek te Morija waar die eerste sendingstasie aangelê word. Kort na hulle aankoms begin hul Suid-Sotho aanleer. Casalis meld dat Moshoeshoe self baie gehelp het om hulle te laat vorder.² Hulle begin die Evangelie verkondig, eers deur middel van Hollands --- wat Casalis en sy kollegas in Parys aangeleer het voor hulle vertrek na Afrika --- en met behulp van die tolk, Sepechele, wat by Adam Kok op Philipolis by hulle aangesluit het.³

3 Normering tussen 1833 en 1906

Die sendelinge se eerste publikasie in Suid-Sotho, *Bukaniane ea tapelo le ea sekole ka puo e Basuto* (Gebede- en skoolboekie in die taal van die Basotho) verskyn in 1837 by C.J. Pike in Kaapstad.⁴ Uit 'n vertaling van Psalm 1 wat in die publikasie voorkom, blyk dit dat taalverandering aan die orde van die dag was en dat die skryftaal 'n sterk Setswana-basis gehad het. Ortografiese simbole soos tl, g en y in plaas van hl, h en j kom algemeen voor. Leksikale items wat vandag as Setswana beskou word, word ook aangetref, soos go itumela (om bly te word), basiane (die opregtes) en oa itse (jy weet), in plaas van ho thaba, baloki en o a tseba. Die gebruik van die demonstratiewe voornaamwoord mo vóór die lokatiewe naamwoord soos in mo-go mosebetsi in plaas van gewoon mosebetsing (handeling), dui eweneens Setswana invloed aan. Die interessante is egter dat die teks ook twee leksikale items bevat wat uit Nguni oorgeneem maar by die fonologiese sisteem van Sotho aangepas is, naamlik -etsa, afgelei van die Nguni -enza (doen) en mosebetsi, afgelei van die Nguni umsebenzi (werk). Geaspiereerde plosiewe word nie ortografies aangedui nie, vergelyk motu (mens) in plaas van motho; putegong (vergadering) in plaas van phuthehong --- 'n verskynsel wat waarskynlik aan "'n fout van die oor" toegeskryf kan word. Die sterk Setswana-neerslag in die vertaling, blyk ook uit die taalateriaal wat in Casalis se eerste grammatika *Etudes sur la langue Séchuana* (1841) aangebied word, aangesien dit 'n vermenging van Suid-Sotho en Setswana-dialekte is.

Dit kan aanvaar word dat ook ander religieuse publikasies, wat in hierdie tyd in 'n groter stroom begin vloei, deel was van die norm-soekende proses. In 1839 publiseer Casalis en Rolland byvoorbeeld die Evangelies van Markus en Johannes. In dieselfde jaar verskyn Arbousset se *Siyo sa lipelo se khetiloeng Bibeleng* (Voedsel vir die siel gekies uit die Bybel) by Richert & Pike. Die boek bevat vyftig boeke van die Bybel in Suid-Sotho. Vyf jaar later word die eerste geestelike sangbundel, *Lifela tsa Sione* (Liedere van Sion) wat honderd gesange bevat, uitgegee. In 1845 word die eerste sesduisend kopieë van die Nuwe Testament gepubliseer, die vertalers Rolland en Casalis.

Met die stigting van die eerste drukpers onder leiding van S. Rolland te Beersheba (naby die huidige Smithfield) in 1841,⁵ word 'n kragtige normeringsinstrument vir die geskrewe taalgebruik in die lewe geroep. In 1860

begin Adolphe Mabile die drukpers by Morija.⁶ Hieruit ontwikkel die bekende **Morija Sesuto Book Depot**, 'n liggaam wat tot vandag toe 'n sleutelrol in die kultuurgeskiedenis van die Basotho sou speel.

Op 3 November 1863 verskyn die eerste uitgawe van die koerant, **Leselinyana la Lesotho** (Die ligstraaltjie van Lesotho), 'n veeldoelige mondstuk van die P.E.M.S. wat met sy religieuse, kulturele en literêre bydraes 'n vernamse normerende rol gespeel het. Mens hoef slegs na die tegniese versorging van die koerant te kyk, na die velerlei aanpassings van spel- en woordverdelingsreëls wat deur die loop van die jare daarin voorgekom het, om te besef hoe die blad self aan die verwisseling van norme onderworpe was. In die leserskolomme word daar teen die einde van die 19de eeu ook oor skryfnorme gedebatteer.⁷

Hoewel die sendelinge in die moeisame transkripsie van die taalgebruik waarmee hulle te doen gekry het, op hulle eie inisiatiewe aangewese was, meld Casalis dat hulle wel met sendelinge van ander genootskappe, soos met Moffat by Kuruman, kontak gehad het.⁸ Dit is waarskynlik as gevolg hiervan dat Suid-Sotho se vroegste ortografieë sterk invloede van Serolong toon, soos hierbo oor die vertaling van Psalm 1 opgemerk is.

As belangrike taalgebruiker --- mondeling én skriftelik --- kan aanvaar word dat die P.E.M.S. se invloed op die normering van Suid-Sotho aansienlik was. In hierdie opsig was die Kerk die Staat inderdaad voor, en kon hy die Staat ongetwyfeld raadgee. Die Staat se amptelike publikasies sou egter ook later 'n normerende invloed uitoefen. J.R. Matsaba verwys byvoorbeeld na 'n instruksie oor die gebruik van alkoholiese drank wat in 1854 deur Moshoeshoe uitgereik is, 'n dokument waarin bykans dieselfde affiniteit met Setswana waargeneem kan word as in die vertaling van Psalm 1.⁹ Taalverandering blyk steeds aan die orde van die dag te wees. Te midde van die veelheid dialekte wat voorgekom het, was doeltreffende skriftelike kommunikasie die klaarblyklike doelwit, nie eenvormige norme nie. Die Setswana-woord vir "bier" is byvoorbeeld **bojwala**, destyds **boyoala** gespel. In Moshoeshoe se dokument het die prefiks **bo-** reeds weggeval en word slegs **yoala** gebruik. In die opskrif is die besittlike skakel van **yoala**, **yoa-**, soos in Setswana. Maar in die teks self het dit reeds die huidige **ba-** geword, vergelyk **yoala yoa Makhua/yoala ba Makhua** (drank van die Blankes). Daar is steeds aanduiding van beïnvloeding deur Zulu. Vir "n fout" word die Zulu **phosiso** byvoorbeeld gebruik, in plaas van die huidige **phoso**. Vergissings van die oor kom ook weer voor. Die onderwerpskakel an die eerste

persoon, enkelvoud, word deurgaans nog ki- geskryf, in plaas van ke-, soos na 1892.

As dokumente soos hierdie 'n normerende rol gespeel het, was dit indirek, dit wil sê by wyse van voorbeeld, waarvolgens lede van die bevolking wat tot geletterdheid toetree, onderrig is, en wat deur hulle nagevolg is. As daar soveel variasie in geskrewe tekste voorgekom het, kan aanvaar word dat dieselfde variasie, selfs normloosheid, in die gesproke taal aanwesig was.

Dat daar in die laat 19de eeu wel na normering gestreef word, blyk uit die verskyning van F.R. Krüger se eerste grammatika vir Suid-Sotho, uit debatte wat in Leselinyana se leserskolomme oor die saak gevoer is, en uit die samewerking wat tussen die P.E.M.S. en die Rooms-Katolieke Kerk oor taalsake ontstaan het. Uit K.L. Baucom se studie oor *Written and spoken Southern Sotho* (1971) kan verder die afleiding gemaak word dat die normeringshandelinge in die laat 19de eeu rondom die strewe na 'n standaardortografie gewentel het, en dat die P.E.M.S. daarin 'n leidende rol gespeel het.

Krüger ('n sendeling van die P.E.M.S.) staan in sy *Steps to learn the Sesuto language* (1878) vier bladsye af aan 'n beskrywing van die ortografie wat hy, volgens eie erkenning, op die skryfwyse in vertalings van Bybelboeke gebaseer het. Die sogenaamde "suigklanke" van Suid-Sotho word vir die eerste keer in Krüger se boek aangedui, op grond waarvan Baucom die afleiding maak dat suigklanke eers in die laaste kwart van die 19de eeu hulle verskyning in die literatuur maak. As hierdie aanname korrek is, het die Kerk se normeerder egter 'n fout begaan, want suigklanke kom byvoorbeeld reeds twintig jaar vroeër voor in die ongepubliseerde briewe van Moshoeshe se seuns (1858).¹⁰ Hulle gebruik ook reeds die simbole q [!] en qh [!h] vir twee van die klanke, terwyl Kruger hulle nog as k' en k'h aandui. Waarskynlik kon die sendelinge die [!] nie uitspreek nie en het hulle {k'} as plaasvervanger gebruik.

Die mate van gesag wat Krüger se werk egter gedra het, blyk uit die feit dat Canmar 'Matsa Sebata hom op 1 Phupu (Julie) 1890 op dié werk beroep as hy 'n Mr. Monyakuane se navrae oor sekere ortografiese probleme probeer beantwoord. Onder meer wys hy daarop dat die k' wat vir Suid-Sotho gebruik word, gelyk is aan die q in Xhosa.

Hierdie korrespondensie gee 'n aanduiding dat daar wel oor ortografiese norme gedebatteer is, maar dat daar klaarblyklik nog onsekerhede was. In die onderhawige geval had Moshogshoe se seuns en Mr. Monyakuane gelyk, want toe die P.E.M.S. en die Rooms-Katolieke Kerk sestien jaar ná die verskyning van Krüger se werk (1892), saamwerk om 'n eenvormige ortografie te ontwikkel, word q en qh ingevoer. Die genasaleerde prepalatale plosief [qʰ] word egter met nq aangedui, 'n gebruik wat steeds in Lesotho geld. Vele ander inkonsekwenthede in die 1878-ortografie word reggestel, soos byvoorbeeld die weglating van die Setswana g (x).

'n Voorlopige einde van die pad word egter eers in 1906 bereik as verteenwoordigers van sowel die P.E.M.S., die Rooms-Katolieke, as die Anglikaanse Kerk, op 29 Februarie 1906 saam met die Britse Resident-kommissaris in Lesotho vergader om 'n eenvormige ortografie op te stel wat amptelike status sou geniet. Die *Orthographical rules for Sesuto (together with the Report of the Conference on Sesuto Orthography, 1906)*,¹ maak voorsiening vir "labials", b, p, f, ph en m; "dentals", l, t, r, th, en n; "sibilants", ts, s, en ts; "palatals", j, tj, sh, ch en ny; "palato-labials", bj, pj, fsh en psh; "gutturals", k, h, kh en ng; "laterals", tl, hl en tlh; en "clicks", q en qh. Vyf basiese vokale word onderskei, nl. i, e, a, o en u, asook ɛ en ɔ wat gebruik moet word om verwarring met e en o te verhoed.

Sonder probleme was die nuwe ortografie gewis nie. Die genasaleerde suigklank [qʰ] word byvoorbeeld nie in die lys gehuisves nie, maar eers by die voorskrifte oor die gebruik van die enkel-aanhalingstekens genoem. Soos in 1892, bly die simbool vir dié klank nq, wat duidelik 'n inkonsekwentheid verrai. Die konferensie se argumentasie rondom die sogenaamde "semi-consonantal sounds", die los en vas skryf van woorde en partikels, die gebruik van koppeltekens en afkappingstekens, openbaar heelwat inkonsekwenthede.

Nietemin het die 1906-ortografie 'n einde gemaak aan die onsekerheid wat daar oor skryfnorme bestaan het, en aan die praktyk waarvolgens elke sendinggenootskap, soos Jacottet dit gestel het, dit as sy reg beskou het om sy eie ortografie te ontwerp. Die eerste oogmerk was dus om eenvormigheid te bewerkstellig, die tweede klaarblyklik om Suid-Sotho van die reste van Setswanadialekte te suiwer.

Die geldigheid van die norme het berus op die feit dat die twee gesagheb-
bendste instansies in Lesotho, Staat en Kerk, dit aanvaar het, en onderneem
het om hulle daaraan te hou. Die ortografie is wyd gepubliseer, in
afsonderlike publikasies, maar ook in die *Leselinyana* van I Phato
(Augustus) 1906, met 'n nota dat die koerant deur die regering in kennis
gestel is dat die betrokke ortografie voortaan as die amptelike beskou moet
word.

In die voorwoord tot die amptelike publikasie spreek die partye die ver-
troue uit dat die ortografie ook buite Lesotho erken sal word. In publi-
kasies van die Staat, kerke, uitgewers, in skole en ook in die taalgebruik
van die bevolking, word daar in Lesotho tot vandag, en in die Unie van
Suid-Afrika tot die vroeë sestigerjare --- ten spyte van die verwagte
afwykings en inkonsekwentheid --- aan die voorskrifte van 1906 uitvoering
gegee. Dit word aangebied in die grammatikas van Jacottet (1906, 1927),¹²
Paroz (1946),¹³ Sharpe (1951)¹⁴ en Khaketla (1951),¹⁵ asook in die 4de,
5de, 6de en 7de uitgawes van die *Southern Sotho-English dictionary* wat tot
1950 in Lesotho verskyn het.¹⁶ Hamel se omvattende *English-Southern Sotho
dictionary* (bande 1-6, 1965) volg eweneens die 1906-besluite.¹⁷ Ook in die
grammatikas van De Jager (1936),¹⁸ Van Eeden (1941)¹⁹ en Doke (1957)²⁰ wat in
die Unie gepubliseer word, word die ortografie opgeneem.

4 Normering tussen 1906 en 1984

Na 1906 word Suid-Sotho aan twee uiteenlopende normeringsideale onderwerp:
in Lesotho, aan die ideaal van breë implementering; in die Unie van Suid-
Afrika, aan 'n strewe na die unifikasie van die Sothotale, 'n idee wat
eenparig deur die 1906-konferensie in Maseru verwerp is.²¹

In 1932 sinspeel G.P. Lestrade in die verslag van 'n inter-universitêre
komitee vir Afrikanistiek, weer op die unifikasie van die Sothotale, en
spreek hy die hoop uit dat die betrokke owerhede 'n hersiening van die
ortografie sal oorweeg.²² Hierdie doelwit word op 13 en 14 Februarie bereik
toe Setswana en Noord-Sotho se ortografieë tydens 'n konferensie in
Somerset House, Pretoria, eenvormig gemaak word.²³

Dié inisiatiewe het egter nie aan die Lesotho-owerhede verbygegaan nie. Op
31 Januarie van dieselfde jaar word 'n vergadering onder leiding van die
Departement van Onderwys in Maseru gehou, waartydens knelpunte in die 1906-

ortografie bespreek word. Afgevaardigdes uit Lesotho woon die Somerset House konferensie by. Op 10 Augustus 1948 vergader 'n subkomitee van die Basutoland Council in Maseru om die Suid-Sotho-ortografie te hersien en te vereenvoudig. Tydens die 44ste sitting van die Council word die aanbevelings van die subkomitee egter met 44 teen 22 stemme verwerp.²⁴

Hierdie ongelukkige besluit sou tot 'n ewe ongelukkige breuk tussen Lesotho en die Unie van Suid-Afrika lei. In onderwyskringe in Lesotho word die besluit van die Council betreur en daarop gewys dat die land sy inisiatief en invloed oor ortografiese kwessies verloor het. Ofskoon 'n staande komitee aangewys word om aan die hersiening aandag te gee, vind weinig amptelike ontwikkeling sedert daardie datum plaas.²⁵

In die Unie van Suid-Afrika is daar egter voortgegaan met die ontwerp van 'n nuwe ortografie vir Suid-Sotho. In 1957 publiseer die Departement Bantoe-onderwys sy *Terminologie en Spelreëls* nr. 1 vir Sotho, met die bedoeling dat dit as oorhoofse riglyn vir die drie Sothotale sou dien. In die Oktober-uitgawe van die ou *Bantoe-onderwysblad* van 1959 word die hersiene ortografie van Suid-Sotho wat deur Suid-Sothotaalkomitee van die Departement ontwerp is, gepubliseer. Die implementeringsdatum was 1 Januarie 1960.

Die nuwe ortografie onderskei sewe basiese vokale: a, e, ê, i, o, ô en u. By konsonante word diakritiese tekens weggelaat, gevolglik word t^h : tsh, 'n : nn, 'm : mm, n^g : nq. Sekere simbole word ingevoer omdat hulle foneties beter as hul voorgangers verantwoord is. So byvoorbeeld word l vóór i en u : d, ch : tjh, fsh : fj, psh : pjh en kh : kg. Vir die semi-vokale word die simbole w en y ingevoer. Die gebruik van die koppelteken word beperk en aansienlik vereenvoudig. Met die vereenvoudiging is gehoop dat dit moedertaalonderrig wat vanaf 1955 in skole ingevoer is, sou vergemaklik.

'n Ander oogmerk van die terminologie was om die telwyse te vereenvoudig. 'n Verkorte telwyse word dan ook by die uitgebreide *Terminologie en Spelreëls* nr. 3 ingesluit. Anders as die ortografie, sou die verkorte telwyse egter nooit werklik deur die breë Sothogemeenskap aanvaar word nie omdat daar gevoel is dat dit die taal geweld aandoen. So byvoorbeeld is die verkorting van 25, van *mashose a mabedi a metso e mehlano* na *mashopedihlano*, in stryd met 'n Mosotho se taalgevoel. Hoewel die sisteem mettertyd onoffi-

sieel in onbruik sou raak, het dit indertyd waarskynlik daartoe bygedra dat die Lesotho-owerhede verder van die RSA vervreem is.

In 1978 word die pligte van die Suid-Sothotaalkomitee van die Departement van Bantoe-onderwys oorgedra na die Departement van Onderwys van die Qwaqwa-regering, en word die liggaam se status verhoog tot dié van taalraad. Die raad verteenwoordig onder meer universiteite, kerkgenootskappe, stamowerhede, inspekteurs van skole, die onderwysberoep, die Departement Buitelandse Sake en Onderwys en Opleiding van die RSA, en die SAUK. Tydens die eerste sitting onderneem dié liggaam om die volgende sake in hersiening te neem:

- (a) die telwyse,
- (b) die los en vas skryf van woorde,
- (c) ortografiese knelpunte.

Oor die telwyse word reeds tydens die eerste vergadering besluit dat die verkorte sisteem soos volg hanteer moet word:

"That the present Southern Sotho numeral system and method of counting be revoked and the original ones be re-introduced and used by all and sundry."²⁶

In die Julie 1984-uitgawe van *Educamus*, die lyfblad van die Departement Onderwys en Opleiding (pp. 26-31) word 'n konsep hersiening van die ortografie, en die los en vas skryf van woorde gepubliseer, met die versoek dat kommentaar aan die Departement voorgelê moet word.

Die voorstelle behels geen ingrypende wysigings van die 1959-ortografie nie. Daar kan hoogstens van enkele regstellings gepraat word. So byvoorbeeld word voorgestel dat *fj* [*fj*] na *sh(w)* en *pjh* [*pjh*] na *psh* verander word; dat die semivokale *w* en *y* ook by die demonstratiewe voornaamwoord ingevoer word, soos byvoorbeeld in *motse woo*, *motho yeo*.²⁷ Oor die los en vas skryf van woorde word voorstelle gemaak wat die disjuntivisme konsekwenter toepas. Vergelyk *ako* : *a ko*; *hase* : *ha se*, *ele* : *e le*, *hokae?* : *ho kae?*; *kantle* : *ka ntle*, *kamoo* : *ka moo*, *kateng* : *ka teng*; *leha* : *le ha*, *kaha* : *ka ha*, *haeba* : *ha eba*, ensovoorts.

Wat sy ander werksaamhede betref, hou die taalraad ook 'n wakende oog oor onsuivere taalgebruik wat byvoorbeeld in radioprogramme mag voorkom. Hy neem sterk standpunt in oor swak vertalings van kleuterboeke, of swak

taalgebruik in literêre werke wat op die mark verskyn. Werke waarvan die taalgebruik- of versorging onaanvaarbaar is, word gereeld deur die taalraad afgekeur, dikwels tot die misnoë van uitgewers.

Benewens die Suid-Sothotaalraad, raak twee ander organisasies in die jongste tyd met normering gemoed: die Lekgotla la puo le setho (Buro vir taal en kultuur) en die Suid-Sothoskrywersvereniging, Lesiba. Die Buro het sedert sy ontstaan teen die telsisteen standpunt ingeneem en die taalraad gesteun in sy strewe om die sisteen te laat vaar.

Die skrywersvereniging reël van tyd tot tyd seminare en konferensies waartydens skrywers en voornemende skrywers oor die skryfkuns voorgelig word. Kwessies soos ortografie en spelling geniet egter dikwels aandag. Die vereniging het ook 'nue kontak met die Lekhotla la Sesotho in Lesotho. Dit is juis deur hierdie kontak dat die vervreemding tussen Lesotho en die RSA stadig besig is om te verdwyn. Ofskoon die kontak nog slegs tussen die verenigings geskied, vind daar sedert 1981 verskeie gesamentlike vergaderings plaas. Lede van die Lekhotla la Sesotho woon ook Suid-Sothotaalraadvergaderings in Qwaqwa as waarnemers by. Van tyd tot tyd word die uitvoerende komitee van Lesiba, op hulle beurt, na die Lekhotla la Sesotho se byeenkomste in Maseru genooi.

'n Vergadering word binnekort belê waartydens die Suid-Sothotaalraad, Lesiba en die Lekhotla la Sesotho van Lesotho, die ortografiekwessie opnuut gaan bekyk en probeer afhandel.²⁸

NOTE

- ¹ Vergelyk (Thompson 1975:42), en (Sanders 1975:32-34).
- ² Casalis 1965:51 (1861).
- ³ Casalis 1971:188 (1882)
- ⁴ Die vertaler was die sendeling T. Arbousset.
- ⁵ Die eerste drukker was 'n mnr Ludorf; vergelyk (Haliburton 1977:22).
- ⁶ Vergelyk (Ellenberger 1838:126).
- ⁷ C.F. Swanepoel betuig sy dank teenoor Ms. Marie-Christine Held, biblioteekaresse van die *Service protestant de mission et de relation internationales*, vir haar hulpvaardigheid tydens besoeke aan die "Morija Archives" op 1, 2 en 16 Desember 1981 in Parys, Frankryk. Kyk verder Bibliografie.
- ⁸ Vergelyk (Casalis 1965:53).
- ⁹ Vergelyk (Matsaba 1978:3).
- ¹⁰ 'n Fotokopie van dié briewe is verkry van wyle professor D. Ziervogel. Hy het dit waarskynlik in die Grey-Biblioteek in Kaapstad opgespoor. Suigklanke kom onder meer voor op pp. 14 en 16.
- ¹¹ Die kopie waarna hier verwys word, het in 1970 by die **Morija Sesuto Book Depot** verskyn.
- ¹² Kyk Bibliografie.
- ¹³ Kyk Bibliografie.
- ¹⁴ Kyk Bibliografie.
- ¹⁵ Kyk Bibliografie.
- ¹⁶ Kyk Bibliografie.
- ¹⁷ Kyk Bibliografie.
- ¹⁸ Kyk Bibliografie.
- ¹⁹ Kyk Bibliografie.
- ²⁰ Kyk Bibliografie.
- ²¹ Dat 'n eenvormige ortografie vir die drie Sothotale reeds in 1906 prominent in die gedagte van dié konferensie was, blyk die verslag wat onder meer soos volg lui: "The Conference unanimously recognizes that, however desirable it may otherwise be, it is not practically possible to arrive at a uniform spelling of Sesuto as spoken in Basutoland on one side, and Setswana in Bechuanaland, and Sepedi in the Northern

Transvaal on the other side. The difference between these dialects are too great, and it is hopeless to expect an understanding between so many different bodies holding, in many respects, quite conflicting views." *Sesuto Orthography* (1970:2).

- ²² Vergelyk (Doke 1933:20).
- ²³ Vergelyk Departement of Native Affairs 1957:3.
- ²⁴ Besonderhede in hierdie paragraaf is vervat in 'n ongepubliseerde inligtingstuk oor die ortografie-kwessie waarvan die outeur vermoedelik J.K. Matsaba was, asook op besonderhede in Matsaba se ongepubliseerde Honneursartikel, 1978:27-29.
- ²⁵ Matsaba skryf: "In due course it is hoped that the Lesotho Government will find it expedient to accept or reject the 1975 Lesotho orthography as proposed by the newly established Sesotho Language Academy whose membership and powers have yet to be published in a Government Gazette" (p. 30).
- ²⁶ Vergelyk amptelike omsendbrief 6/2/28, 31 Augustus 1983, van die sekretaris van die Suid-Sothotalraad, p. 1, verwysing R5/78.
- ²⁷ Hierdie voorbeelde kom nie in die konsepvoorstelle voor nie, maar is 'n logiese konsekwensie daarvan. 'n Onvolledige weergawe van die voorstelle verskyn ook in Tswelopele (Pundungwana 1982), pp. 155-158.
- ²⁸ Oor die toekoms van Suid-Sotho se twee ortografieë skryf Matsaba: "A genuine lover of the Sesuto language asks himself today whether the divergent orthographies of the Republic of South Africa and Lesotho could not be reconciled or whether the Basotho should speak like Tennyson:

Let what is broken so remain.
The Gods are hard to reconcile;
'Tis hard to settle order once again.
There is confusion worse than death;
Trouble on trouble, pain on pain,
Long labour unto aged death." (Matsaba 1978:30)

Mens kan alleen hoop dat die gees van samewerking wat tussen ampsdraers in albei lande vaardig geword het, nie deur faktore buite hulle beheer in die wiele gery sal word nie.

BIBLIOGRAFIE

- Anoniem (s.j.) *The Problem of orthography in the teaching of African languages.*
- Arbousset, Thomas (1837) *Bukaniane ea tapelo le ea sekole ka puo ea Basuto.* Cape Town: C.J. Pike.
- Arbousset, Thomas (1839) *Siyo sa lipelo se khetiloeng Bibeleng.* Cape Town: Richert & Pike.
- Baucom, K.L. (1971) *Written and spoken Southern Sotho: Two forms of language.* Ann Arbor: University Microfilms.
- Casalis, Eugène (1841) *Etudes sur la Langue Séchuana.* Paris: L'Imprimerie Royale.
- Casalis, Eugène (1965) [1861] *The Basutos.* Cape Town: C. Struik. (Facsimile Reprint)
- Casalis, Eugène (1971) [1882] *My life in Basutoland,* trans. J. Brierley. Cape Town: C. Struik.
- De Jager, C.F. (1936) *Handleiding by die studie van Sesoto.* Kaapstad: Nasionale Pers Beperk.
- Departement Bantoe-onderwys (1962) *Suid-Sotho terminologie en spelreëls No. 2.* Pretoria: Die Staatsdrukker.
- Department of Native Affairs (1957) *Terminology and orthography No. 1.* Pretoria. The Government Printer.
- Doke, C.M. (1933) *A Preliminary investigation into the state of the native languages of South Africa with suggestions as to research and the development of literature.* Johannesburg: Witwatersrand University Press. Reprint from *Bantu Studies*, Vol. vii, No. 1, March, 1933.
- Doke, C.M. (1957) *Textbook of Southern Sotho Grammar.* London: Longmans, Green and Co.
- Ellenberger, V. (1938) *A Century of mission work in Basutoland (1833-1933),* trans. E.D. Ellenberger. Morija: Morija Sesuto Book Depot.

- Haliburton, Gordon (1977) **Historical dictionary of Lesotho**. Metuchen, N.J.: The Scarecrow Press, Inc.
- Hamel, L. (1965) **English-Southern Sotho dictionary**. Maseru: The Catholic Centre (Vol's 1-6).
- Jacottet, E. (1906) **A Practical method to learn Sesuto**. Morija: Morija Sesuto Book Depot.
- Jacottet, E. & Z.D. Mangoaela (1927) **A grammar of the Sesuto language**, ed. C.M. Doke. Johannesburg: Witwatersrand University Press.
- Khaketla, B.M. (1951) **Sebopeho sa Sesotho**. Johannesburg: Afrikaanse Pers Boekhandel.
- Krüger, F.H. (1878) **Steps to learn the Sesuto language**. Morija: A. Mabile.
- Kukene, D.P. (1977) "Leselinyana la Lesotho and Sotho Historiography", **History of Africa**, Vol 4:149-161.
- Matsaba, Joel Kofo (1978) "Review of the development of the Lesotho orthography". (Article submitted to satisfy part of the requirements for the degree of Honours B.A. in the Department of African Languages, University of South Africa). Unpublished.
- Mokuena, O.T. (1983) "Consideration of the Sesotho Board's Resolutions". Circular sent to members of the Sesotho Language Board. File 6/2/28, dd. 31 August 1983.
- Orthographical rules for Sesuto** (1970) Morija: Morija Sesuto Book Depot.
- Paroz, R.A. (1946) **Elements of Southern Sotho**. Morija: Morija Sesuto Book Depot.
- Paroz, R.A. (1961) **Southern Sotho-English dictionary**. Morija: Morija Sesuto Book Depot.
- Sanders, Peter (1975) **Moshoeshoe: Chief of the Sotho**. London: Heinemann; Cape Town: David Philip.
- Sharpe, M.R.L. (1960) **Everyday Sesuto Grammar**. Morija: Morija Sesuto Book Depot.

Swanepoel, C.F. (1981) "Honderd Jaar Suid-Sotholetterkunde", in *Opstelle oor taal- en letterkunde: 65-87*. (Opgedra aan prof. dr. J.A. Ferreira by sy aftrede). Johannesburg: Randse Afrikaanse Universiteit.

Swanepoel, C.F. (1983) "Preliminary observations on *Lewselinyana la Lesotho* and the emergence of Southern Sotho Literature", *South African Journal of African Languages: Supplement* 1983(1):57-69.

Swanepoel, C.F. (1983) *Sotho Dithoko tsa marena: Perspectives on composition and genre*. Pretoria: Mmuelli.

Thompson, Leonard (1975) *Survival in two worlds: Moshoeshoe of Lesotho 1786-1870*. Oxford: Clarendon Press.

Van Eeden, B.I.C. (1941) *Inleiding tot die studie van Suid-Sotho*. Stellenbosch: Pro-Ecclesia-Drukkery.